

Голові Разової спеціалізованої вченої ради
ДФ 17.051.093
Запорізького національного університету
доктору юридичних наук, професору
Удовиці Ларисі Григорівни

РЕЦЕНЗІЯ

**доктора юридичних наук, професора Макаренкова Олексія Леонідовича
на дисертацію Дмитрієвої Марії Михайлівни «Реалізація принципу
правової визначеності: вітчизняний і зарубіжний досвід», подану на
здобуття освітньо-наукового ступеня доктора філософії зі спеціальності
081 «Право»**

Актуальність обраної теми. Ідея визначеності корелює з людською потребою у стабільності та сталості динамічного розвитку. Фактично вона внутрішня іманентна риса людини, за відсутності якої її життя не розгортається в усвідомлений проект, що послідовно реалізується впродовж визначеного відрізка часу. Навіть елементарне фізіологічне відтворення людей вимагає визначеності необхідних для цього соціально та іншим чином детермінованих умов. Обов'язковість, об'єктивність, необхідність, загальність, стійкість зв'язків життя людини характеризує виокремлені з них умови визначеності і соціальності як правові. Людина реалізується у соціумі, зокрема у його юридичній сфері, яка за визначенням максимально конкретна, у ній правила поведінки виписуються настільки детально, наскільки це можливо. Показником високого розвитку правової системи суспільства очікувано стали конкретизація, зрозумілість і передбачуваність її норм, де немає місце партикулярності, неузгодженості, фрагментарності, суперечливості, дискреції та неприродного догматизму.

Однак перманентний соціальний запит на визначеність правових умов

для життя не зустрічає у практичній площині ресурсів для його задоволення і/або доброчесно мотивованих на це уповноважених представників від суспільства – публічної влади, як місцевої, так й центральної. Ці ресурси швидше дуже обмежені й дозволяють досягати короточасних результатів, що не стають стійкою тенденцією позитивно-перспективного функціонування як системи законотворення, так і процедур реалізації законодавчих вимог.

Непевність людей у майбутньому об'єктивна закономірність соціального розвитку. Єдина мета існування держави, яку винайшли люди у формі спеціальної соціальної організації з повноваженнями надавати наявним правилам загальнообов'язковості, полягає саме у наданні цій непевності визначеності, гарантій досягнення людиною доброчесних цілей, позбавлення її відчуття загроз від хаосу та свавілля будь-кого, зокрема й себе самої в особі судів, правоохоронців, прокурорів, парламентаріїв, президента/монарха/релігійного лідера, членів уряду і/або будь-якого іншого чиновника. Інакше втрачається сенс відмови громадян від частки своєї свободи на користь держави/публічної влади, відповідно до договірної теорії її створення (Сократ, А. Августин, Дж. Локк, Г. Сковорода), відбувається регрес і повернення до атавістичних зразків права епохи Середньовіччя, де право інтерпретувалося як сила і спроможність навіювати страх, як-то у середньовічній Японії, коли за окремі склади тяжких злочинів покарання утаємничувалось, щоб через страх, детермінований невідомістю щодо суворості санкції кримінально-правових норм, стримував людей вчиняти злочини.

Корупція в усьому багатоманітті своїх проявів, ігнорування верховенства права, неправовий догматизм та інші викривлення права суміжні феномену правової невизначеності. Західна традиція права сильна у тому, що від конституції до найнезначніших підзаконних актів рамки для публічної влади визначені якомога детальніше, відповідно гарантії права як суб'єктивного, так і об'єктивного, дієві і масштабні. Прагнення правової

визначеності елімінує зазначені викривлення. Важливо забезпечувати цей принцип як у будь-якій галузі права, так і на постійній основі. А для сучасного етапу розвитку правових відносин між націями та неспроможністю вирішити спільні проблеми людства не менш примітним стає потреба у визначенні зобов'язань держав та очолюваних ними націй щодо один одного, зокрема вимог міжнародного права щодо недопустимості війни між державами, захисту конституційних цінностей України, яку інші нації роззброїли тощо.

Колишня ідея нині стала принципом права саме завдяки зусиллям вчених з її розробки. За логікою історії і філософії науки подальше розгортання аргументації принципу правової визначеності відбуватиметься у змістовній формі концепції, теорії тощо. У зв'язку з цим, рецензована робота М. М. Дмитрієвої актуальна для виконання.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків та рекомендацій, які сформульовані у дисертації, їх новизна.

Спрямоване на розкриття вітчизняного і зарубіжного досвіду реалізації принципу правової визначеності і розробку на цій основі пропозицій щодо його використання у практичній юриспруденції дослідження виявляє належний ступінь обґрунтованості отриманих результатів, що, з-поміж іншого, детерміновано логічною структурою дисертаційної роботи, яка складається зі вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (405 найменувань), зокрема й англomовних, та додатків.

Теоретичну основу для дисертації склали наукові праці як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, які спеціалізуються у галузі теорії права, філософії права, філософії науки, конституційного права, правосуддя і процесуальних галузей права. Нормативною основою дослідження є Конституція України та інші закони України, вітчизняні підзаконні нормативно-правові акти і судова практика, а також норми законодавства Європейського Союзу і Ради Європи, судова практика Європейського Суду з Прав Людини (далі – ЄСПЛ).

Враховано проекти нормативних актів, а також законодавство розвинених зарубіжних країн, та їх досвід утвердження принципу правової визначеності у соціальній дійсності.

Крім того, обґрунтованість і достовірність результатів дисертаційної роботи М. М. Дмитрієвої обумовлюється належним якісним складом емпіричної бази дослідження. Автор дослідив сотні релевантних темі роботи актів судової практики, нормативно-правових актів та наукових джерел.

Рецензована дисертація характеризується достатньо високим теоретичним і науково-методологічним рівнем вирішення поставлених завдань, зокрема, вдало розкрито ключові поняття та їхні дефініції, періодизацію генези уявлень про правову визначеність, класифікаційні розподіли теоретичного матеріалу і критерії для цього, що дозволило автору аргументовано визначити власну позицію щодо багатьох дискусійних проблем за темою роботи.

Мета дисертаційного дослідження і структура дисертації. Для досягнення поставленої мети - дослідженні вітчизняного і зарубіжного досвіду реалізації принципу правової визначеності дисертант вирішив наступні основні задачі: проаналізував генезу уявлень про правову визначеність, виділити її основні етапи та особливості; охарактеризував тлумачення принципу правової визначеності у вітчизняній і зарубіжній юридичній науці у другій половині XX – XXI ст.; обґрунтував методологію дослідження реалізації принципу правової визначеності; дослідив правові засади реалізації принципу правової визначеності; охарактеризував реалізацію принципу правової визначеності у правотворчості й законодавчій техніці; описав особливості реалізації принципу правової визначеності у правозастосуванні; проаналізував реалізацію принципу правової визначеності у правовій системі України; виявив основні проблеми й обґрунтував перспективи реалізації принципу правової визначеності в умовах глобальних викликів і загроз.

Відповідною гарантією достовірності й обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих дисертанткою є вірно поставлена мета і завдання, логіка викладеного матеріалу, яка відображена у відповідній структурі дисертації, яка повною мірою охопила об'єкт і предмет дослідження.

Методологія дослідження реалізації принципу правової визначеності визначає його комплексний характер, іманентний зв'язок із гносеологічними процесам пізнання (насамперед, раціональним рівнем і його формами); з онтологічними засадами буття людини і суспільства (насамперед, такими, як: стабільність, безпека, прогнозованість); з антропологічними засадами (насамперед такими, як: людська гідність, автономія людини); з правовими цінностями (насамперед такими, як: верховенство права, права людини, правова безпека).

Дисертація складається з анотації, вступу, трьох розділів, які об'єднують вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків.

У вступі автор обґрунтовує актуальність теми дослідження, визначає зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами; формулює мету, завдання, визначає об'єкт і предмет, обґрунтовує методологію дослідження; розкриває наукову новизну, теоретичне і практичне значення отриманих результатів, надає відомості щодо публікацій та апробації роботи.

У першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження реалізації принципу правової визначеності» дисертантка аналізує генезу уявлень про правову визначеність, виділяє її основні етапи та особливості і приходить до важливих висновків, серед них зокрема положення, перші уявлення і переконання про важливу роль стабільності в суспільстві формуються на підставі узагальнення повсякденного життєвого досвіду, безпосередніх суспільних відносин, тобто на емпіричному рівні; пізніше, у римському праві, на підставі аналізу і систематизації правових норм, їх реалізації та застосування, тобто на теоретичному і практичному рівнях

формуються переконання й загальні вимоги до норм права. Єдність онтологічних, гносеологічних, антропологічних і аксіологічних чинників обумовила появу сукупності вимог, які висувалися щодо розробки, прийняття та застосування закону. Характеризуючи тлумачення принципу правової визначеності у вітчизняній і зарубіжній юридичній науці у другій половині XX – XXI ст. Дмитрієва М.М. виокремлює і характеризує вісім етапів генези уявлень про правову визначеність. Окремий підрозділ присвячено предметному обґрунтуванню методологію дослідження реалізації принципу правової визначеності.

У другому розділі «Загальнотеоретична характеристика реалізації принципу правової визначеності крізь призму вітчизняного й зарубіжного досвіду» авторка виокремлює і досліджує правові засади реалізації принципу правової визначеності та приходить до висновку, що на міжнародному рівні принцип правової визначеності та його вимоги закріплюються опосередковано, через принцип верховенства права, насамперед, у правових актах у сфері прав людини; на регіональному, зокрема європейському рівні, принцип правової визначеності закріплюється як складник принципу верховенства права, так і як самостійний принцип. На національному рівні принцип правової визначеності закріплено в Конституції України, Кодексах, законах, рішеннях КСУ та ВС. Окремі підрозділи присвячені характеристиці реалізації принципу правової визначеності у правотворчості й законодавчій техніці та особливостям реалізації принципу правової визначеності у правозастосуванні.

У третьому розділі «Проблеми й перспективи реалізації принципу правової визначеності» дисертант аналізує реалізацію принципу правової визначеності у правовій системі України, на рівні її підсистем та обґрунтовує положення, що реалізація принципу правової визначеності, поряд із нормативною та функціональною підсистемами, простежується в інституційній, ідеологічній та комунікативній підсистемах правової системи України та забезпечує її функціонування, розвиток, безпеку, ефективність

правового регулювання. В окремому підрозділі автор виявляє основні проблеми й перспективи реалізації принципу правової визначеності та обґрунтовує положення, що в умовах глобальних викликів і загроз досягнення балансу між вимогою правової визначеності, дотриманням законності та потребами адаптації забезпечується стандартом «розумності» та легітимними очікуваннями.

До кожного з розділів та наприкінці роботи автор наводить висновки, які відображають отримані результати і відповідають меті та завданням дослідження. Виклад результатів дослідження здійснено на належному науково-методичному рівні із застосуванням інструментарію спеціальної правової термінології. Наукові положення, висновки і рекомендації є достатньо аргументованими, базуються на комплексному аналізі вітчизняного та зарубіжного законодавства, судової практики, а також на аналізі значної кількості сучасних наукових джерел вітчизняних і зарубіжних учених. Висновки дисертаційної роботи відображають отримані результати і відповідають меті та завданням дослідження.

Під час роботи над дисертаційним дослідженням дисертанткою опрацьовано значний масив фахових, у тому числі англомовних джерел, що дозволило продемонструвати реалізацію принципу правової визначеності у вітчизняному й зарубіжному законодавстві та практиці.

Дисертація написана грамотно, мовностилістична культура роботи висока. Список використаних літературних джерел, а також посилання на них у тексті дисертації зроблено з дотриманням чинних вимог

Зазначене свідчить про комплексне й ґрунтовне опрацювання проблематики, високий рівень наукової підготовки авторки та її наукову зрілість.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є однією з перших спроб комплексно, з використанням сучасної методології наукового пізнання, новітніх досягнень теорії права визначити вітчизняний і зарубіжний досвід реалізації принципу правової визначеності, запропонувати

напрями його подальшого розвитку і використання.

Автором уперше: виокремлено й охарактеризовано основні напрями й аспекти дослідження правової визначеності у сучасній вітчизняній і зарубіжній юридичній науці; виявлено характерні ознаки правової визначеності; сформульовано дефініцію поняття правової визначеності як якісної характеристики права яка відображає правову передбачуваність і прогнозованість для людини, суспільства, держави; оптимальне врегулювання суспільних відносин, яке поєднує правову стабільність і правовий розвиток; забезпечується обмеженням дискреційних повноважень та дотриманням сукупності змістовних і процедурних вимог до формулювання, викладу, реалізації й застосування норм права, які в своїй взаємодоповнюваності поєднуються у відповідному принципі; обґрунтовано авторське бачення реалізації принципу правової визначеності як специфічної юридичної конструкції яка відображає цілеспрямовану і системну діяльність суб'єктів права, спрямовану на врегулювання суспільних відносин за допомогою встановлення сукупності взаємопов'язаних вимог до норм права, правотворчої, правозастосовчої діяльності та їх суб'єктів, обмеження дискреційних повноважень, поєднує пізнавальний (когнітивний), нормативний, аксіологічний характер; визначається рівнем розвитку юридичної техніки та правозастосування; корелятивно пов'язана з потребами та свідомістю людини.

Наукову й практичну цінність мають удосконалені положення про: періодизацію генези вимог правової визначеності та їх осмислення як результату єдності онтологічних, гносеологічних, аксіологічних і антропологічних чинників; згідно якої правова визначеність є комплексним поняттям, яке, з одного боку, відображає якісний стан права, що досягається шляхом реалізації сукупності вимог закріплених у відповідному принципі, і в цьому сенсі пов'язане з позитивним правом та його вимогами, а з іншого боку – це вимога з боку людини до права, до викладу його норм, їх чіткості, зрозумілості, доступності, стабільності і пов'язане з природним правом,

правами людини та відображає «внутрішню моральність права»; поглиблення розуміння особливостей реалізації принципу правової визначеності у правотворчості й правозастосуванні з урахуванням вітчизняного й зарубіжного досвіду, практики ЄСПЛ; про реалізацію принципу правової визначеності, поряд із нормативною та функціональною підсистемами, простежується в інституційній, ідеологічній та комунікативній підсистемах правової системи України та забезпечує її функціонування, розвиток, безпеку, ефективність правового регулювання;

Крім того у дисертаційному дослідженні дістали подальшого розвитку положення : про наукову доцільність та евристичний потенціал використання класичної і неklasичної методології; про джерела твердого і м'якого права, у яких прямо чи опосередковано закріплено принцип правової визначеності, його вимоги; про змістовне наповнення принципу правової визначеності, його особливості у різних галузях права; про те, що в умовах глобальних викликів і загроз досягнення балансу між вимогою правової визначеності, дотриманням законності та потребами адаптації забезпечується стандартом «розумності» та легітимними очікуваннями.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертаційній роботі положення, узагальнення, висновки та пропозиції мають загальнотеоретичне і прикладне значення для теорії права, а також для сфер реалізації права у конституційних, кримінальних, адміністративних, комерційних, цивільних та інших типах процесуально-правових відносин, правотворчої діяльності та практики діяльності органів публічної влади.

Рекомендації щодо подальшого використання результатів дисертації на практиці.

Зазначені результати можуть бути використані: у науково-дослідній сфері – для поглибленого вивчення та аналізу правових норм, правотворчої і правозастосовної діяльності крізь призму принципу правової визначеності; для подальших досліджень загальнотеоретичних питань принципу правової

визначеності, його змістовного наповнення й тлумачення, зокрема у формі виконання дисертаційних робіт та монографічних досліджень; у навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін (Теорія держави і права, Філософія права, дисципліни Судові та правоохоронні органи України, галузевих дисциплін), при підготовці відповідних навчальних, навчально-методичних і навчально-практичних матеріалів (акт впровадження Запорізького національного університету від 30.03.2023 р.); у правотворчій діяльності – при розробці й прийнятті нормативних актів посадовими особами органів державної влади й місцевого самоврядування, посадовими особами підприємств, установ, організацій; у правозастосовчій діяльності – при прийнятті індивідуальних правових актів, зокрема, ухваленні судових рішень (акт впровадження Запорізького апеляційного суду від 31.03.2023 р.); у підготовці суддів, у закладах підвищення кваліфікації державних службовців та службових осіб місцевого самоврядування, з метою підвищення ефективності їхньої практичної діяльності.

Повнота викладу наукових положень, висновків і рекомендацій в наукових публікаціях, зарахованих за темою дисертації.

Основні положення й результати дисертації викладено у 9 наукових публікаціях, із них п'ять статей: три – у журналах та наукових виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук категорії «Б», одна стаття у зарубіжному науковому фаховому виданні, одна стаття (у співавторстві, авторський внесок дорівнює 35 %) – у періодичному науковому виданні іноземної держави, яка індексується у Web of Science, а також 4 тезах виступів на міжнародних науково-практичних конференціях.

Зазначені результати наукової роботи є достатнім. Загальна кількість публікацій, їх обсяг, зміст, якість, повнота висвітлення результатів та розкриття змісту дисертації відповідає вимогам Міністерства освіти і науки України. Публікації автора повною мірою висвітлюють основні наукові положення дисертації. Спрямованість науково-практичних конференцій, де

відбувалася апробація дисертаційного дослідження, характер статей дисертантки, в яких відображено положення дисертації і результати проведених досліджень, повною мірою вказують, що дисертація пройшла належну апробацію та є самостійною науковою працею, що має завершений характер. Ознайомлення з текстом дисертації дає підстави стверджувати, що за структурою та змістом робота відповідає вимогам, що ставляться Міністерством освіти і науки України.

Відсутність (наявність) порушення академічної доброчесності.

Загальний аналіз дисертації свідчить про самостійність і цілісність кваліфікаційної наукової праці, містить науково-обґрунтовані положення, висновки і рекомендації, які свідчать про актуальність, наукову новизну, теоретичне й практичне значення роботи. Положення, висновки та рекомендації, сформульовані в роботі, достатньо повно зафіксовані в підготовлених та оприлюднених здобувачем наукових публікаціях. У дисертаційній роботі М. М. Дмитрієвої відсутні порушення академічної доброчесності.

Питання для дискусійного обговорення та недоліки дисертації щодо її змісту та оформлення. Попри безперечно належний рівень проведеного М. М. Дмитрієвої дослідження, окремі його положення є дискусійними та потребують свого уточнення і конкретизації.

1. Автор роботи визначив зв'язок принципу правової визначеності з суміжними йому концептами, з принципом верховенства права, теоріями громадянського суспільства, демократії, правової держави та іншими усталеними теоретичними конструкціями теорії права. Методологічно усі ключові конструкти у цих взаємозв'язках оцінюються автором з позиції юридичної антропології, зокрема на с. 227 вказано, що «єдність онтологічних, гносеологічних, антропологічних і аксіологічних чинників обумовила появу сукупності вимог, які висувалися щодо розробки, прийняття та застосування закону»; на с. 229 згадуються у складі «методології дослідження реалізації принципу правової визначеності ...

антропологічні засади (насамперед: людська гідність, автономія людини); правові цінності (насамперед: верховенство права, права людини, правова безпека)». Водночас у дослідженні наголошено на необхідності встановлення «системи оцінювання пропорційності, які дадуть державним органам змогу збалансувати інтереси особи та держави», «забезпечення балансу публічного і приватного інтересу» (с. 232).

У зв'язку з цим виникають питання про ієрархію потреб та інтересів людини і держави у механізмі визначення права через законодавчі норм, рішення суддів та акти правозастосування інших органів публічної влади; про критерії та алгоритми визначення цих потреб і інтересів у практичній площині об'єктивації права; про теорію праворозуміння, яка все ж таки стала найбільш прийнятною для виконання завдань дисертації. Якщо принцип правової визначеності конструкт антропології та аксіології права, де людина центр, тоді з якого моменту і/або за якими критеріями цей центр зміщується вже на баланс інтересів людини з державою і далі де його вже змінює взагалі публічний інтерес?

2. Роль суду у визначенні права розкрита дуже детально як за видами юрисдикційних процесів, так і за сутнісними ознаками принципу правової визначеності, які встановлюються судами національного рівня (конституційної юрисдикції і касаційної інстанції) та органами загальноєвропейської юстиції. Зокрема, автор вказав, що «закон, незалежно від того чи він походить з акту парламенту чи з судової правової позиції, має бути сформульований так, щоб суддя зміг без зайвого труда пояснити його зміст присяжним, або некваліфікований службовець – колеги непрофесійних суддів». Подібними думками про функціональне навантаження парламенту, уряду і судів з питань формування ефективного, зокрема й належним чином визначеного, якісно і своєчасно деталізованого правового поля, дисертація насичена. Вітчизняний досвід діяльності публічної влади насичений фактами безвідповідальної правової політики, наприклад, тривалим несхваленням потрібних суспільству законів парламентом, зокрема через бійки, блокування

трибуни та інші контпродуктивні витівки; безпідставним перекладенням на Конституційний Суд України відповідальності за юридично неналежно визначені парламентом норми профільного антикорупційного закону, що відбулося відразу після визнання неконституційними цих норм 27 жовтня 2020 р. тощо.

Питання постає про механізм належного розподілу відповідальності кожного з цих органів державної влади за неналежну роботу з впровадження принципу правової визначеності у життя нації в межах свого функціонального призначення: законотворення, правозастосування, правосуддя.

3. У підрозділі 3.2 «Проблеми й перспективи реалізації принципу правової визначеності в умовах глобальних викликів і загроз» дисертації розкривається транснаціональний вимір предмету роботи, що цілком логічно, особливо беручи до уваги дисбаланс результатів правової акультурації націй різних рівнів розвитку і глобальні виклики, зокрема епідеміологічні, на чому доречно наголосив автор, відзначивши хаотичне розгортання протиепідемічних заходів, особливо на початкових етапах пандемії, що не тільки поставило під питання їх ефективність, але й виявило неготовність і неспроможність ряду держав протистояти загрозі такого масштабу (с. 205). Автор підсумував, що «цінність правової визначеності зростає в умовах посилення конкуренції, вона стає критерієм економічної привабливості держав, виходить за межі національних правових систем».

Водночас, виникає питання про роль принципу правової визначеності у роботі з попередження як згаданих автором глобальних викликів, так й їхніх найбільш крайніх форм – війн, голодів тощо; про спроможність ООН та іншої інфраструктури міжнародного права визначати це право настільки, наскільки це потрібно для максимального пом'якшення глобальних проблем, нейтралізації ще на етапі їхнього зародження.

Разом з тим, наведені зауваження мають переважно дискусійний характер, не спростовують положень дисертаційної роботи М. М. Дмитрієвої,

не знижують її позитивної оцінки, в якій отримані нові належним чином обґрунтовані результати, що в сукупності є вагомими для теоретико-правової науки. Ця наукова праця спрямована на збагачення знань про механізм реалізації принципу правової визначеності, сприятиме ефективним правотворенню, правозастосуванню, додержанню, виконанню, використанню правових норм.

Висновок щодо відповідності дисертації встановленим вимогам МОН України.

Викладене дозволяє зробити висновок, що дисертація «Реалізація принципу правової визначеності: вітчизняний і зарубіжний досвід» є завершеною працею, в якій отримано нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують конкретне наукове завдання, яке має істотне значення для науки з теорії права, тобто відповідає вимогам Порядку підготовки здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії та доктора наук у закладах вищої освіти (наукових установах), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від 03 квітня 2019 року № 283) та Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, а її автор – Дмитрієва Марія Михайлівна – на основі публічного захисту заслуговує на присудження їй ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право».

РЕЦЕНЗЕНТ:

**доктор юридичних наук, професор
професор кафедри історії і теорії
держави та права Запорізького
національного університету**

Олексій МАКАРЕНКОВ